

**5-МАВЗУ: БОЗОР
ИҚТИСОДИЁТИНИНГ
МАЗМУНИ ВА УНГА ЎТИШ
ЙЎЛЛАРИ**

Хамидова Зулфия Ахмаджоновна
PhD, доцент

РЕЖА

1. Бозор иқтисодиёти тизимиning мазмуни, афзаликлари ва камчиликлари

3. Бозор тушунчаси, турлари ва унинг тузилиши

4. Бозор инфратузилмаси ва унинг элементлари

6. Бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари, уларнинг хусусиятлари

Бозор иқтисодиёти

- бу товар ишлаб чиқариш, айирбошлиш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир.

Бундай иқтисодиёт

- эркин товар-пул муносабатларига асосланиб,
- унинг негизида товар ва пулнинг турли шакллардаги ҳаракати ётади,
- у иқтисодий монополизмни инкор этади.

Айрим адабиётларда бозор иқтисодиёти

- бозор хўжалиги субъектлари иқтисодий хатти-ҳаракатларининг эркин, мустақил равишда юз бериши ва уларнинг товар-пул механизми орқали бир-бирига боғланиб мувофиқлашуви деб баҳо берилади.

Бозор иқтисодиёти субъектлари таркибиға қуйидагилар киради

Үй хұжаликлатары

- иқтисодиётнинг истеъмол соҳасида фаолият күрсатувчи асосий таркибий бирлик.

Тадбиркорлик сектори

- бу иқтисодиётнинг даромад (фойда) олиш мақсадида амал қилувчи бирламчи бўғинидир.

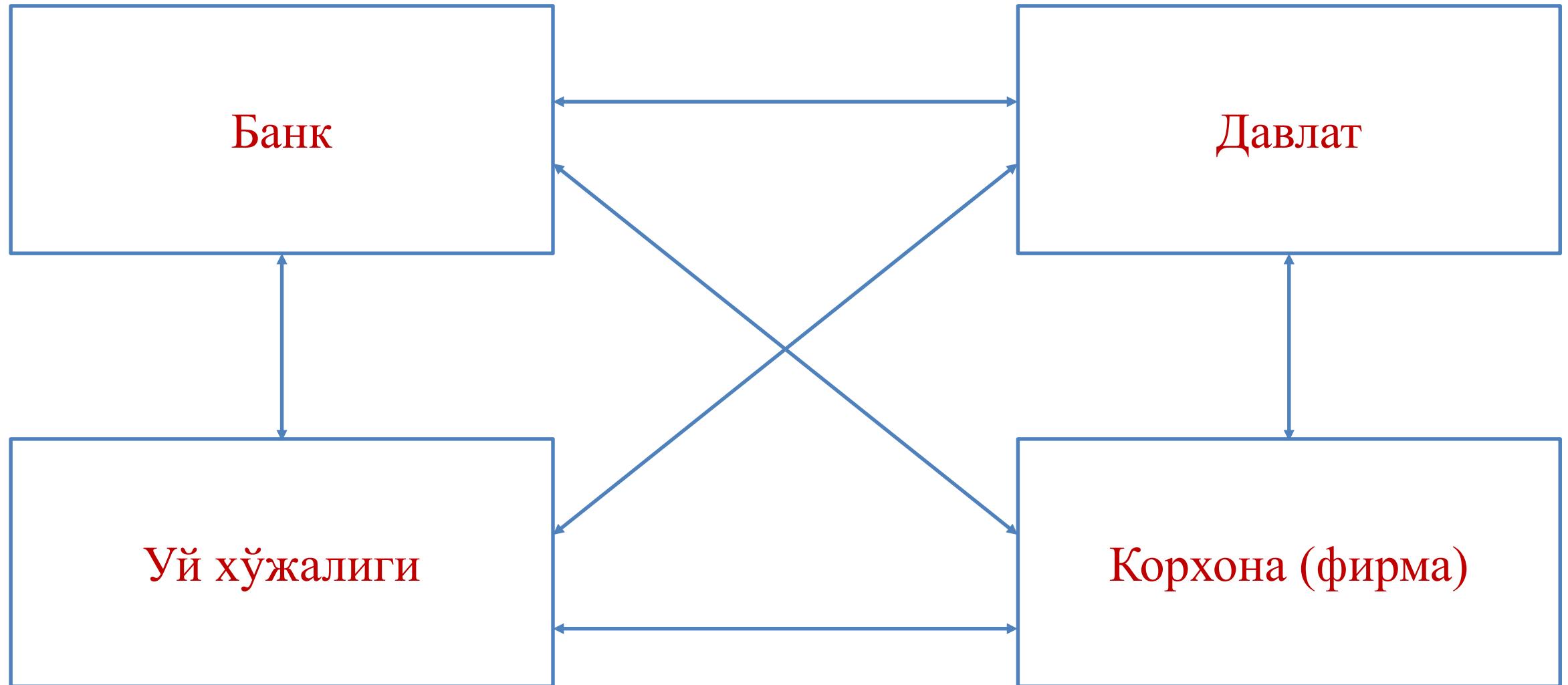
Давлат сектори

- ўз олдига фойда олишни мақсад қилиб қўймаган, асосан, иқтисодиётни тартиба солиш вазифасини амалга оширадиган турли бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг мажмуи.

Банк

- иқтисодиётнинг меъёрда амал қилиши учун зарур бўлган пул массаси ҳаракатини тартиба солувчи молия-кредит муассасаси.

Бозор хўжалиги субъектлари ўзаро алоқасининг умумий модели

Бозор иқтисодиётининг муҳим ва умумий белгилари куйидагилардан иборат:

1

- турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва унда хусусий мулкчиликнинг устун туриши;

2

- тадбиркорлик ва танлов эркинлиги;

3

- ракобат курашининг мавжудлиги;

4

- давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви;

5

- корхона ва фирмаларнинг ички ва ташқи шарт-шароитлар ўзгаришларига мослашувчанлиги.

Классик ёки соф бозор иқтисодиётининг асосий белгилари:

- 1 • иқтисодий фаолият юритишнинг хусусий мулкчиликка асосланганлиги;
- 2 • капитал ва ишлаб чиқаришнинг корхона миқёсида умумлашганлиги;
- 3 • тадбиркорлар, ишчилар, товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг шахсан эркинлиги;
- 4 • тадбиркорларнинг юқори фойда олиш учун курашлари;
- 5 • иқтисодиётнинг талаб ва таклиф, эркин бозор нархи ва рақобат курашлари асосида тартибланиши;
- 6 • аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинmasлиги, ишсизликнинг ва аҳоли ижтимоий табақалашувининг кучайиши.

Хозирги замон ривожланган бозор иқтисодиётиниң асосий белгилари:

1

- иқтисодий ва тадбиркорлик фаолиятини юритишнинг турли мулкчилик шакллари, яъни хусусий, давлат, жамоа, аралаш ва бошқа мулк шаклларига асосланганлиги;

2

- капитал ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада умумлашганлиги, мулкнинг бир қисми йирик монополиялар ва давлат қўлида тўпланиб, миллий ва халқаро миқёсда умумлашганлиги;

3

- иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг фаол иштироқи.

4

- хўжаликларни юритишида режа усулидан фойдаланишнинг кучайиши (бизнес режаси, маркетинг тизими орқали бошқариш);

5

- ижтимоий ҳимоянинг кучайиши. Бунда давлатга, жамоалар ва хусусий кишиларга тегишли турли хил ижтимоий таъминот ва ижтимоий сугурта фондларининг вужудга келиши.

Замонавий бозор хўжалиги моделлари

Хар қандай иқтисодий тизимнинг умумий муаммолари

- 1) қандай маҳсулот ва хизматларни, қанча микдорда ишлаб чиқариш зарур?
- 2) ушбу маҳсулот ва хизматларни қандай техника ва технология воситасида ишлаб чиқарилади?
- 3) бу маҳсулот ва хизматлар ким учун ишлаб чиқарилади?

Товарлар қандай усулда ишлаб чиқарилади ёки ишлаб чиқариш қандай ташкил қилинади, деганда учта узвий боғлиқ масалага эътибор берилади:

- ресурсларнинг алоҳида тармоқлар ўртасида тақсимланиши

- корхоналар томонидан ишлаб чиқаришнинг амалга оширилиши

- ҳар бир корхона ресурсларининг уйғунлашуви ва технологияни танлаш

Бозор иқтисодиёти шароитида «нима, ким учун ва қандай қилиб ишлаб чиқариш зарур» деган муаммога қуйидагича жавоб берилади:

Биринчидан

- юқори фойда берадиган товарлар ва хизматлар барча түловга лаёқатли истеъмолчилар талабига етарли ҳажмда ишлаб чиқарилади

Иккинчидан

- товар ва хизматлар түлов лаёқатига эга, юқори фойда олиш имконини берадиган харидорлар учун ишлаб чиқарилади

Учинчиdan

- юқори фойда олишни таъминлайдиган, ресурсларни тежаш имконини берадиган техника ва технология ёрдамида ишлаб чиқарилади

Бозор иқтисодиётиниң афзаликлари

1

- Ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлиги.

2

- Иқтисодий фаолият ва танлов эркинлиги.

3

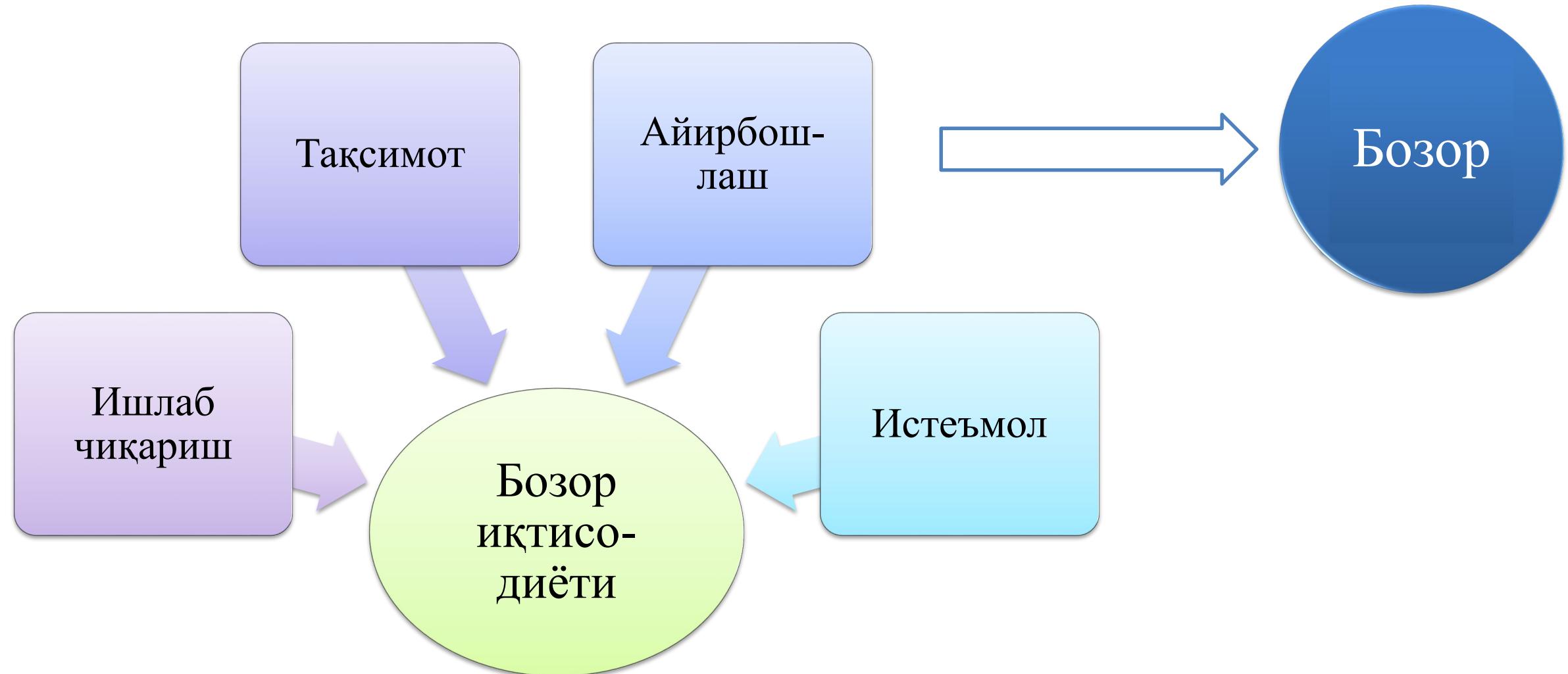
- Иқтисодий субъектлар тинимсиз ҳаракат ва изланишларининг таъминланиши.

Бозор иқтисодиётиниң асосий зиддиятларыга қуидагилар киради

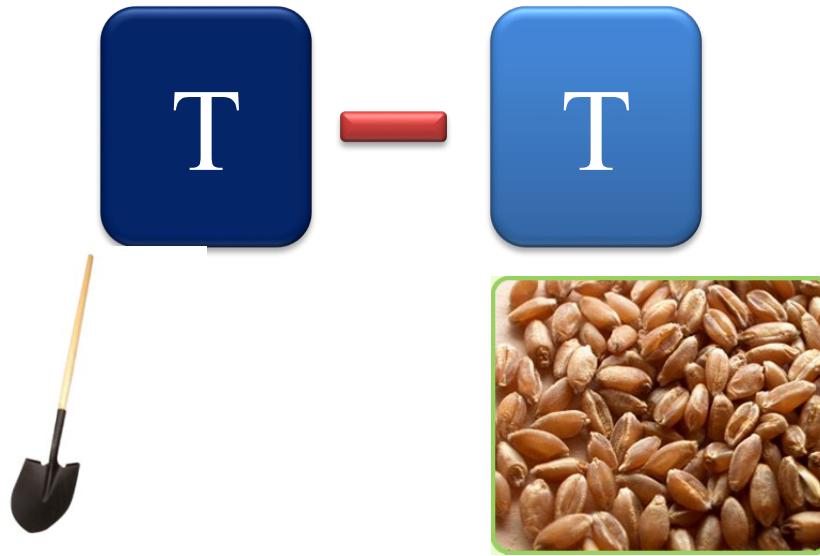
у ўзининг бош назорат механизми —
рақобатнинг кучсизланишига йўл қўяди
ва ҳатто буни рағбатлантиради.

жамият аъзолари даромадларидағи
тенгсизликнинг кучайиб бориши ва
аҳолининг табақаланишига олиб келади.

Бозор ва бозор иқтисодиётигининг фарқи

Бозор тушунчаси дастлаб товар алмашув, товар айирбошлаш жойи ёки майдони деган мазмунни англатган

Бундай айирбошлашда вақт ва масофа бўлмай, бир вақтнинг ўзида ўша жойда алмашув жараёни содир бўлган.

Бозор ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар ўртасида пул орқали айирбошлаш (олди-сотди) жараёнида бўладиган иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир.

Бозорнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

- сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишуви, эквивалентлилик принципи асосида айирбошлаш;
- сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши;
- тўловга лаёқатли бўлган харидорларнинг талабини қондириш ва ракобатчилик.

БОЗОР

Объекти

иктисодий
ресурслар

Товар ва
хизматлар

пул ва унга
тенглаштирилган
молиявий
активлардир.

Субъекти

Сотувчи ва сотиб оловчи

Уй
хўжаликлари

Тадбиркорли
к сектори

Давлат

Банк

Бозорнинг вазифалари

Тартибга
солиш

Рағбатлантириш

Назорат
қилиш

Воситачилик

Тежамкорлик

Интеграция-
лаш

Нархни ташкил
этиш

Иқтисодиётни
соғломлаштириш

Ахборот бериш

Бозор субъектларининг манфаатларини
рўёбга чиқариш

Бозорнинг етуклик
даражаси,

Сотиладиган ва сотиб
олинадиган маҳсулот тури

Бозор субъектлари
хусусиятлари,

Бозорнинг туркумланиши

Бозор миқёси,

Иқтисодий алоқалар
тавсифи

Бозорнинг етуклиқ даражасига қараб

Ривожланмаган бозор

• Ривожланмаган, шакланаётган бозор тасодифий тавсифга эга бўлиб, унда товарни товарга айирбошлаш (бартер) усули кўпроқ қўлланилади.

Классик (эркин) бозор

• товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар мавжуд бўлиб, улар ўртасида эркин рақобат амал қилувчи, нархлар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланувчи бозордир.

Ҳозирги замон ривожланган бозори

• Ҳозирги замон ривожланган бозори ижтимоий-иқтисодий самарадорликни таъминлаш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида бозор алоқаларининг давлат томонидан тартибга солиб турилишига асосланади.

Бозор худудий жихатдан хам турлича бўлиши мумкин.

Махаллий бозорлар

Ташкент бозори

Самарқанд бозори

Лондон бозори

Нью-Йорк бозори

Пекин бозори

Ўзбекистон
бозори

Россия бозори

Англия бозори

Америка бозори

Хитой бозори

Марказий Осиё
ёки Осиё бозори

Гарбий Европа
бозори

Жаҳон бозори.

Миллий бозорлар

Ташкент бозори

Самарқанд бозори

Лондон бозори

Нью-Йорк бозори

Пекин бозори

Ўзбекистон
бозори

Россия бозори

Англия бозори

Америка бозори

Хитой бозори

Марказий Осиё
ёки Осиё бозори

Гарбий Европа
бозори

Жаҳон бозори.

Худудий бозорлар

Интеллектуал товарлар бозори ақлий меңнат маҳсули бўлган товарлар олди-сотди қилинади.

илмий ғоялар

техника
янгиликлари

санъат ва адабиёт
асарлари

ҳар хил
ахборотлар

Интеллектуал бозор таркибида илмий-техника ишланмаларини айирбошлиш катта ўрин тутади. У амалда патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборат бўлиб, бу бозорда асосан инновация фирмалари иш кўради. Мазкур фирмалар янгиликлар яратиш, бозорда сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатади.

**Муомалага
чиқадиган
субъектларнинг
хусусиятига кўра**

Улгуржи savdo

Чакана савдо

Сотувчи

фермер хўжаликлари

Сотиб оловчи

Давлат

Корхона-лар

Сотувчи

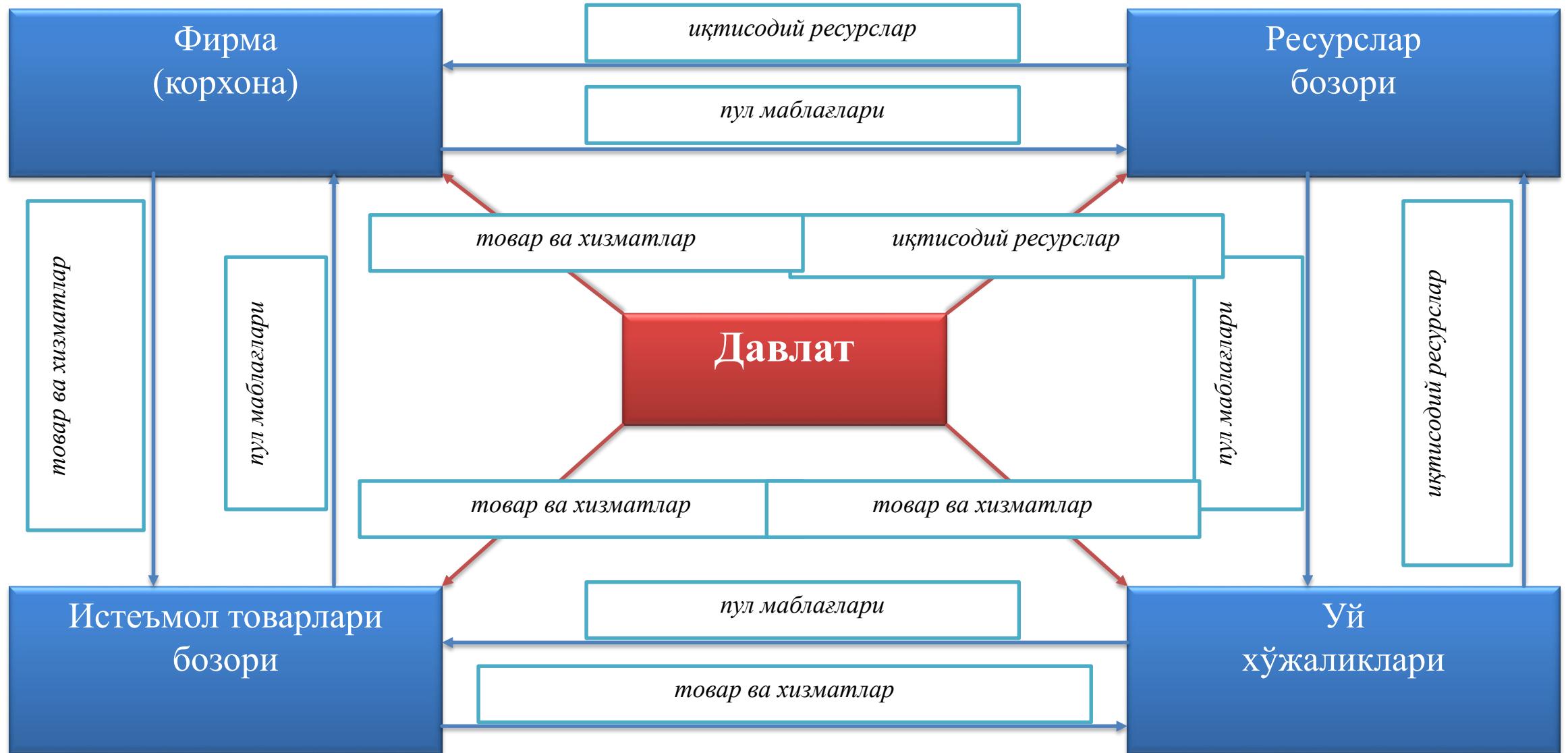
фирмалар

хусусий дўконлар

Сотиб оловчи

фуқаролар

Истемол товарлари бозори ва ресурслар бозори ҳамда бозор субъектлари ўртасида ресурслар, маҳсулот ва даромадлар ҳаракати.

Бозорнинг самарали амал қилиши кўп жиҳатдан унинг инфратузилмасининг ривожланганлик даражасига боғлиkdir.

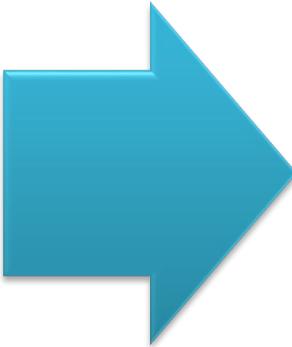
 Бозор инфратузилмаси – бу бозор алоқаларини ўрнатиш ва уларнинг бир маромда амал қилишга хизмат кўрсатувчи муассасалар тизимиdir.

Бозор инфратузилмаси таркибига киравчи муассасаларни қуидаги асосий йүналишлар бўйича гурӯҳлаш мумкин:

Маъмурий-буйруқбозлик тизими иккита аҳамиятли камчиликка эга:

унинг мослашувчан
эмаслиги, рўй
бераётган
ўзгаришларга жуда
секинлик билан
мослашиб бориши

хўжалик юритиш
ташаббускорлигини
«йўқотиб юбориш»
оқибатида
самарадорликнинг ўта
даражада пасайиб
кетганлиги

Маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзгартириш мазкур тизим асосининг ўзгаришини ҳамда уни сифат жиҳатидан фарқ қилувчи бозор тизимига алмаштирилишини англатар экан, бундай турдаги ўзгаришларни **тизимий ислоҳотлар** деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон аҳолисининг сони, ўсиш суръати ва жойлашиши

Йиллар	Аҳолининг умумий сони, мингта	Шу жумладан			
		Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ аҳолиси	Шаҳар, %	Қишлоқ, %
1897	3948	374	3205	18,8	81,2
1913	4334	1060	3274	24,5	75,5
1926	4621	1012	3609	22,0	78,0
1939	6374	1470	4877	23,0	77,0
1940	6551	1606	4945	24,5	75,5
1959	8119	2729	5390	33,6	66,4
1970	11799	4322	7477	36,6	63,4
1979	15391	6348	9043	41,2	58,8
1989	19906	8106	11800	40,7	59,3
1990	20322	8282	12040	40,8	59,2
1991	20738	8344	12364	40,3	59,7
1995	22562	8733	13829	38,7	61,3
1997	23444	8944	14500	38,2	61,8
1998	23885	9100	14785	38,1	61,9

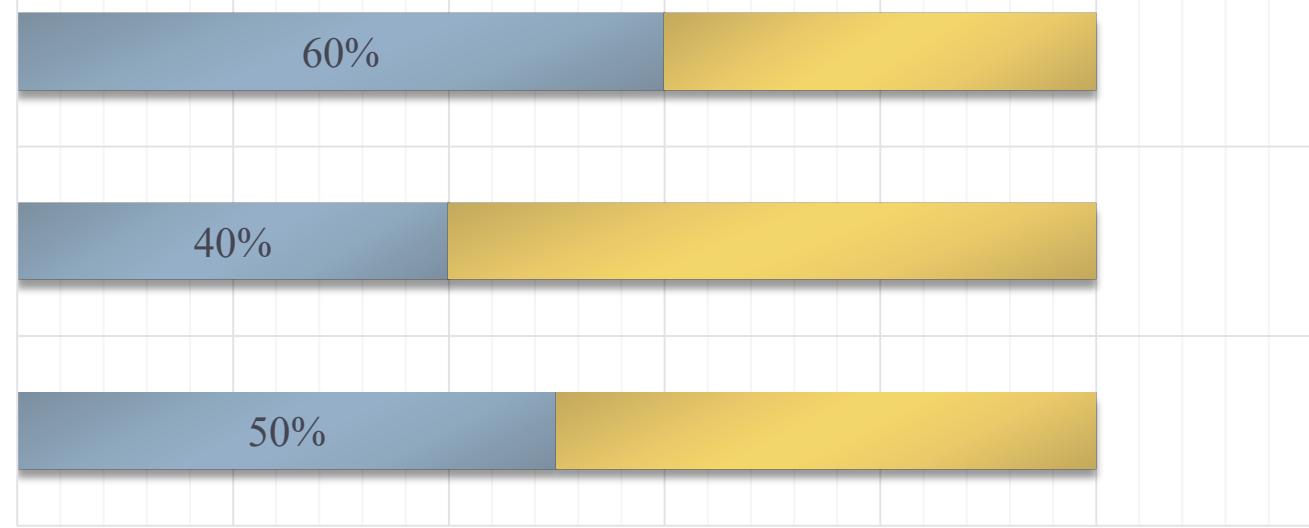
СОБИҚ ИТТИФОҚ ТАРКИБИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ АСОСИЙ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ДАРАЖASI

Айрим маҳсулотлар(гўшт, сут, сут маҳсулотлари)

Аҳоли жон бошига халқ истеъмоли

Аҳоли жон бошига миллий даромад

0% 20% 40% 60% 80% 100% 120%

► Узбекистон кўрсаткичлари

Иттофоқдош мамлакатларнинг ўртача кўрсаткичлари

ЎЗБЕКИСТОН ССРДА ИЖТИМОЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТУЗИЛИШИДАГИ ЧУҚУР НОМУТАНОСИБЛИКЛАР

КҮРСАТКИЧ

Саноатда тайёр маҳсулотнинг улуси

Қайта ишланмасдан, республика миқёсидан ташқарига чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг улуси

Республикадан олиб кетилаётган маҳсулот таркибида хом-ашё, материаллар ва чала тайёр маҳсулотлар улуси

Республикага келтирилаётган товарлар таркибида саноат маҳсулотлари (машиналар, асбоб усқуналар, енгил саноат ва озиқ-овқат маҳсулотлари) улуси

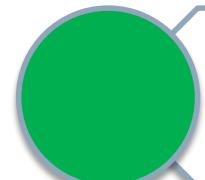
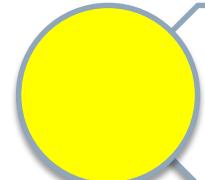
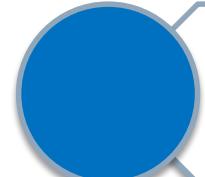
МИҚДОРИ

50 фоиз

80 фоиздан кўпроқ

65 фоиздан кўпроқ

60 фоиз

Бозор иқтисодиётига ўтиши даври –

маъмурий-
буйруқбозлик
тизимини
бартараф этиш
ёки тубдан
ўзгартириш
ҳамда бозор
тизимининг
асосларини
шаклантириш
жараёнлари
амалга
ошириувчи
тарихий даврdir.

Жаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий турлари

1

Ривожланган мамлакатлар йўли

2

Ривожланаётган мамлакатлар
йўли

3

Собиқ социалистик мамлакатлар
йўли

4

Социализм ғояларини самарали бозор
иқтисодиётини вужудга келтириш
механизми билан қўшиб олиб бориш йўли.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ЙЎЛЛАРИ

Революцион йўл

- яъни жадал усулда туб ислоҳотларни ўтказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқтисодий муносабатларни бирданига ва батамом синдириш талаб этилиб, «караҳт қилиб даволаш» усули («шоковая терапия») деб аталади.

Эволюцион йўл

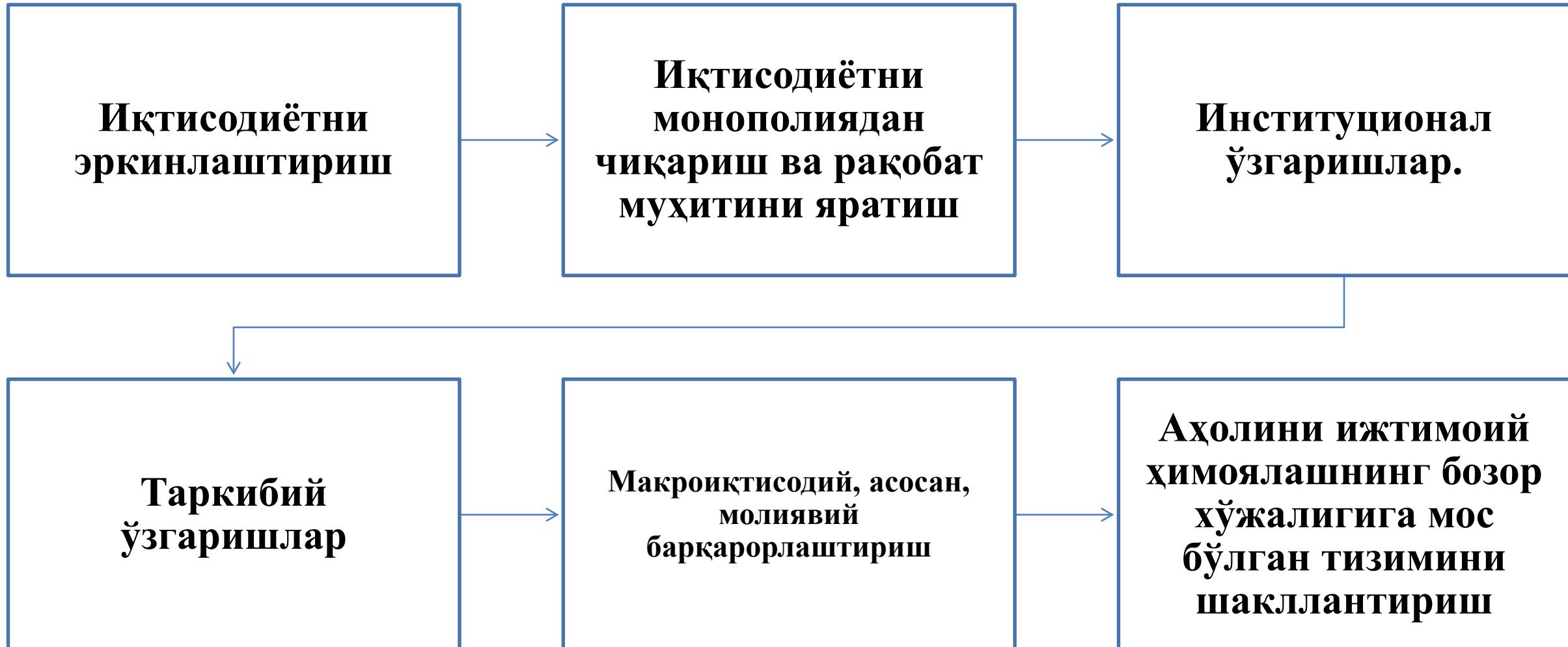
- яъни эски иқтисодий муносабатларни босқичма-босқич янги бозор муносабатларига айлантира бориб, самарали бозор иқтисодиётини шикастсиз вужудга келтириш. Ислоҳотлар тажрибаси шуни кўрсатадики, эволюцион йўл камроқ ижтимоий ларзаларга олиб келади, анча изчил ва муқаррардир.

ШОК ТЕРАПИЯСИ

Мамлакат иқтисодиётини соғломлаштириш ва уни инқироздан олиб чиқишига йўналтирилган туб иқтисодий ислоҳотлар мажмуаси бўлиб, тезлик билан нархларни эркинлаштириш, пул массасини қисқартириш ва давлатга ишловчи корхоналарни хусусийлаштиришни кўзда тутади. Жуда кўп тўсикларда „шок терапиясини“ қўллаш халокатли оқибатларга, хаттоқи давлат тўнтаришига ҳам олиб келган.

Ўтиш даврида бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг асосий йўналишлари бўлиб қўйидагилар ҳисобланади:

Иқтисодиётни эркинлаштириш.

хұжалик фаолиятини амалға оширишда давлат монополиясини бекор қилиш

ресурсларнинг марказлашган ҳолдаги тақсимотини тугатиш

нархларнинг асосан, талаб ва таклиф
нисбати асосида шакллантирилишига ўтиш

ички ва ташқи бозорларда трансакцион
битимлар устидан давлат назоратини
пасайтириш

Институционал ўзгаришлар.

мулкчилик муносабатларини
ўзгартириш, жумладан, хусусий
секторни яратиш

бозор инфратузилмасини (тижорат
банклари, товар ва фонд
биржалари, инвестиция фондлари
ва х.к.) шакллантириш

**Институционал ўзгаришлар
қуйидаги соҳаларни қамраб
олади:**

иктисодиётни давлат томонидан
тартибга солишининг янги
тизимини яратиш

бозор шароитларига мос тушувчи
хўжалик қонунчилигини қабул
қилиш ва бошқалар

Таркибий ўзгаришлар.

Таркибий ўзгаришлар биринчи навбатда

- иқтисодиёт ва унинг алоҳида тармоқлари таркибида олдинги тизимдан қолган номутаносибликларни юмшатиш ёки бартараф этишга йўналтирилган.

Иқтисодиёт таркибий тузилишини қайта куришдан асосий мақсад

- – ички ва ташқи бозорларда тўловга қодир талабга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини ривожлантиришдан иборат.

Макроиктисодий, асосан молиявий барқарорлаштириш.

Макроиктисодий барқарорлаштириш чора-тадбирлари тизимиға

- пул эмиссиясини чеклаш,
- давлат бюджети тақчиллигини қисқартириш,
- ижобий фоиз ставкасини таъминлаш ва бошқалар киради.

**Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бозор хўжалигига мос бўлган
тизимини шакллантириш.**

Бу тизим аҳолининг нисбатан муҳтоҷ қатламини аниқ
ижтимоий қўллаб-қувватлашга ўтишга йўналтирилган.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг тамойиллари

1

- иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш

2

- ўтиш даврида давлатнинг бош ислоҳотчи бўлиши

3

- бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланиши, қонунлар устуверлигининг таъминланиши

4

- бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш

5

- бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш

Ўзбекистонда бозор ислоҳотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари

- 1 • мулкий муносабатларни ислоҳ қилиш
- 2 • аграр ислоҳотлар
- 3 • молия-кредит ва нарх-наво ислоҳоти
- 4 • бошқариш тизимини ислоҳ қилиш ва бозор инфратузилмасини яратиш
- 5 • ташқи иқтисодий алоқалар ислоҳоти
- 6 • ижтимоий ислоҳотлар

МИЛЛИЙ ТАРАҚҚИЁТИМИЗНИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧИДА БЕЛГИЛАНГАН ВАЗИФАЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШ ОРҚАЛИ ЭРИШИЛГАН НАТИЖАЛАР

Миллий тараққиётнинг биринчи даврида эришилган натижалар

Маъмурий-буйруқбозлик тизимига барҳам
берилиши

Ижтимоий ва фуқаролик институтлари
фаолиятининг йўлга қўйилиши

Миллий давлатчиликни шакллантиришнинг
ҳуқуқий асослари яратилганлиги

Иқтисодиётни эркин бозор
муносабатларига ўtkазиш жараёнининг
амалга оширилиши

Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд
ҳокимияти тармоқларининг ташкил этилиши

Аҳоли онг ва тафаккурида туб
ўзгаришларнинг рўй бериши

Миллий тараққиётимизнинг кейинги мантиқий босқичининг муҳим дастурий вазифалари

Миллий тараққиёт иккинчи даврининг дастурий
вазифалари

Сиёсий ва иқтисодий ҳаёт, давлат ва жамият
қурилишининг барча жабҳаларини янада
демократлаштириш ва эркинлаштириш

Фуқаролар сиёсий ва иқтисодий фаоллигини
ошириш

Фуқаролик жамияти асосларини
шакллантириш

Мустақил суд тизимини мустаҳкамлаш

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли
ҳимоя қилиш